

บทที่ 2

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดมหาพฤฒาราม

นับแต่อดีต จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ มักจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับภาพอดีตพุทธ พุทธประวัติ ทศชาติ หรือ ไตรภูมิโลกสัตตฐาน ดังปรากฏหลักฐานที่หลงเหลืออยู่ อาทิ จิตรกรรม เรื่องอดีตพุทธภายในเจดีย์บริวารด้านหลังเจดีย์ประธาน วัดเจดีย์เจ็ดแถว กลางเมืองศรีสัตนาคนหุต ราวพุทธศตวรรษที่ 19 (รูปที่ 1) จิตรกรรมภาพอดีตพระพุทธรูปเจ้าบนผนังภายในกรุพระปรางค์วัด ราชบูรณะ ในปีพุทธศักราช 1917¹ (รูปที่ 2) ล่วงมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3 จิตรกรรมที่พบยังคงมีแบบแผนของภาพที่เกี่ยวกับพุทธประวัติดังเช่นที่เคยปรากฏมา ครั้นมาในสมัยรัชกาลที่ 4 จิตรกรรมภายในพระอุโบสถ วัดมหาพฤฒาราม กลับมีรูปแบบที่ เปลี่ยนแปลงไปอย่างเด่นชัด กล่าวคือเป็นภาพเกี่ยวกับกิจวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรที่พึง ปฏิบัติ ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่นำไปสู่การศึกษาในครั้งนี้

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนวนลิขสิทธิ์

ประวัติการสร้างและบูรณะ

วัดมหาพฤฒารามเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ตั้งอยู่เลขที่ 517 แขวงมหา พุฒาราม เขตบางรัก กรุงเทพมหานคร

วัดมหาพฤฒาราม เดิมชื่อว่า วัดท่าเกวียน หรือบางครั้งก็เรียกว่า วัดตะเกียน² ความสำคัญของวัด คือ ในปี พ.ศ.2393 เมื่อครั้งเจ้าฟ้ามงกุฎ หรือทูลกระหม่อมพระ หรือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ได้เสด็จมาถวายผ้าป่าแก่พระอธิการแก้ว ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสอยู่ในขณะนั้น พระอธิการแก้วเป็นพระเถระที่ทรงวิทยาคณอย่างสูงในการทำนาย ลักษณะบุคคล ท่านได้จับพระหัตถ์เจ้าฟ้ามงกุฎและได้ทำนายว่า “พระองค์จะได้เป็นเจ้าชีวิตในเร็ว ๆ วันนี้” ฝ่ายทูลกระหม่อมพระทรงรับสั่งว่า “ถ้าได้ครองแผ่นดินจริง จะมาสร้างวัดให้อยู่ใหม่”

¹ เสมอชัย พูลสุวรรณ, สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539), 42-60.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : องค์การคำ คุรุสภา, 2504), 199.

และเมื่อพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ทรงกลับมาที่วัด และโปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติเป็นแม่กองในการสร้างพระอารามใหม่ โดยให้ภิกษุสามเณรในวัดย้ายไปพำนักที่วัดปทุมคงคา เมื่อการสร้างพระอารามแล้วเสร็จ จึงโปรดให้สถาปนาวัดท่าเกวียนขึ้นเป็นพระอารามหลวง และพระราชทานนามใหม่ว่า วัดมหาพฤฒาราม³ (รูปที่ 3)

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม : ชูดวงควัตรสิบสาม

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม มีลักษณะของจิตรกรรมไทยที่ได้รับอิทธิพลศิลปะตะวันตกผสมผสานอยู่ ซึ่งเป็นแบบที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 4 คือ ภาพโดยรวมมีวรรณะเย็น ใช้สีครามหรือสีน้ำเงินเข้มและการปิดทองคำเปลวบริเวณหน้าบัน ช่อฟ้า ใบระกาและภาชนะที่ใส่อาหาร⁴ ภาพเขียนมีความลึกใกล้ไกลตามหลักทฤษฎีทัศนียวิทยา (Perspective) ลักษณะภาพบุคคลมักจะเขียนภาพบุคคลรวมอยู่เป็นกลุ่ม ๆ ภาพสถาปัตยกรรมเป็นภาพอาคารแบบฝรั่งปะปน และภายในอาคารมีภาพกลุ่มบุคคลทำกิจกรรมต่าง ๆ รวมกัน ภาพต้นไม้มีขนาดสูงใหญ่ ให้บรรยากาศเย็น มีแสงสว่าง การเน้นกลุ่มภาพที่สำคัญของเรื่องด้วยสีสว่าง สดใส และปิดทอง⁵ จิตรกรรมภายในพระอุโบสถ มี 2 เรื่อง คือ เรื่องชูดวงควัตรภาพอยู่ระหว่างช่องหน้าต่าง และเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎก ภาพจะอยู่เหนือช่องประตูหน้าต่าง ภายในพระอุโบสถ จิตรกรรมเรื่อง ชูดวงควัตรสิบสาม ภาพปรากฏอยู่บนผนังระหว่างช่องหน้าต่างที่ 1 ถึงช่องหน้าต่างที่ 2 ซึ่งเป็นผนังที่ 2 โดยจับเรื่องหมู่ภาพชูดวงควัที่ 1 คือ ปังสุกุลิ กังคชูดวงค์ การบังสุกุล โดยภาพเริ่มที่ผนังด้านทิศใต้ และการเรียงภาพจนจบที่ผนังด้านทิศเหนือ ในส่วนของผนังที่ 1 กลับเป็นภาพชูดวงควัที่ 13 คือ เนสัชชังคชูดวงค์ (ผนังที่ 1)

ชูดวงควัที่ 1 ปังสุกุลิ กังคชูดวงค์

จิตรกรรมภาพชูดวงควัที่ 1 ปังสุกุลิ กังคชูดวงค์ (ผนังที่ 1 ช่องที่ 1) (รูปที่ 5) ภาพประดับอยู่ในกรอบระหว่างหน้าต่างบานแรกกับบานที่สอง ฝั่งขวามือของพระประธาน ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร แนวท้องฟ้าไล่ระดับสีน้ำเงินเข้มจนเกือบดำมาสู่สีฟ้าและสีขาวนวล ส่วนบนมุมขวาของภาพเป็นรูปเรือสำเภาลำใหญ่ จอดใกล้ฝั่ง ถัดมาส่วนกลางของ

³ น.ณ. ปากน้ำ[นามแฝง], วัดมหาพฤฒาราม (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2526), หน้าคำนำ.

⁴ สน สีมাত্রัง, จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2522), 7.

⁵ วรรณิภา ณ สงขลา, "จิตรกรรมฝาผนังบันทึกเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎกที่วัดมหาพฤฒาราม," ศิลปากร 31, 3 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2530) : 49-54.

ภาพ ปรากฏภาพพระภิกษุแสดงอาการหยิบผ้าขึ้นมาจากแม่น้ำ ในขณะที่เดียวกัน พระภิกษุที่อยู่ทางด้านซ้ายมือของภาพก็กำลังเก็บผ้าจากยอดเสา ถัดลงมาในฝั่งเดียวกันก็จะพบพระภิกษุอีกรูป กำลังก้มเก็บผ้าในป่าช้า ฯลฯ กิริยาที่พระภิกษุแสดงต่าง ๆ นั้น ล้วนอยู่ตรงข้อที่ 1 ว่าด้วยผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ซึ่งการนำผ้าจากผ้าช้าถือว่าเป็นการถืออย่างอุกฤษหรืออย่างเคร่ง หากเก็บผ้าจากผู้ปรารธนาบุญทิ้งไว้ถือว่าเป็นการถืออย่างมัชฌิมะหรืออย่างกลาง ดังภาพจะปรากฏอยู่บริเวณด้านซ้ายส่วนกลางของภาพ เป็นภาพชายสองคนนั่งหลังค่อมไม่ใหญ่คอยให้พระภิกษุหยิบผ้า และถ้ามีผู้มาถวายผ้าแทบเท้าและพระภิกษุรับเอาผ้านั้นไว้ ก็ถือว่าเป็นผู้ถืออย่างมูรหรืออย่างเบา ภาพของพระภิกษุที่ถืออย่างมูรหรืออย่างธรรมดาจะอยู่ส่วนล่าง ค่อนไปทางซ้ายของภาพ

ในด้านสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในห้องนี้ ส่วนใหญ่จะเป็นอาคารแบบไทย วัดวาอาราม ยังคงเห็นเป็นอาคารโถง ทั้งส่วนบนและส่วนล่างของภาพ เอกลักษณะที่บ่งบอกให้ทราบถึงช่วงอายุของจิตรกรรมที่ปรากฏบนภาพคือ เติญ์ทรงลังกาหรือทรงระฆัง ซึ่งเป็นเติญ์ที่นิยมสร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 และการปิดทองหรือทาสีทองอันเป็นเอกลักษณ์ของจิตรกรรมฝาผนังสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การใช้สี เพื่อเน้นส่วนสำคัญของภาพก็ยังคงปรากฏอยู่บริเวณหน้าจั่วของหลังคาวัด และมีการตกแต่งเล็กน้อยบริเวณหัวเสาทำเทียมเรือ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

จุดครั้งที่ 2 เติญ์ทรงลังกา

จิตรกรรมภาพจุดครั้งที่ 2 เติญ์ทรงลังกา (ฝั่งที่ 1 ช่องที่ 2) (รูปที่ 6) ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร ส่วนบนสุดของภาพยังคงใช้สีน้ำเงินเข้มจนเกือบดำได้ระดับเป็นสีฟ้าอ่อนและสีขาวนวลจนถึงแนวทิวทัศน์ภูเขา ด้านขวาของภาพ ปรากฏภาพบ้านเรือนไทยและหมู่อาคารซ้อนชั้น สองชั้นบ้าง สามชั้นบ้าง ภายนอกอาคารมีผู้คนเดินขึ้นลงบันได ด้านซ้ายมือเป็นภาพหมู่อาคารซ้อนชั้น เกล่เช่นเดียวกับภาพหมู่อาคารทางด้านขวา ด้านหน้าอาคารมีกลุ่มบุคคลกำลังจัดเตรียมสิ่งของ เมื่อมองตรงกลางภาพ มีภาพพระภิกษุอยู่ท่ามกลางแมกไม้กำลังเตรียมผ้าที่จะนำมาข้อมเพื่อทำเป็นจีวรสำหรับนุ่งห่ม การที่พระภิกษุข้อมผ้าจีวรเองเช่นนี้จัดว่าเป็นการปฏิบัติตามข้อจุดครั้งนี้อย่างอุกฤษ ในส่วนล่างเป็นภาพหมู่อาคารโถง พระภิกษุนั่งอยู่ภายในหมู่อาคารดังกล่าว และกลุ่มบุคคลที่จัดเตรียมอาหารใส่ตะลุ่มมาทำบุญ ศาลาซึ่งอยู่ส่วนกลางของภาพ ปรากฏพระภิกษุสองรูปนั่งข้อมผ้าสำหรับทำจีวร

ในด้านสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในห้องนี้ ยังคงปรากฏบ้านเรือนแบบไทยสลักับหมู่อาคารซ้อนชั้น เอกลักษณะสำคัญที่บ่งบอกถึงช่วงอายุของภาพคือเติญ์ทรงลังกาหรือทรงระฆัง และการปิดทองบริเวณหน้าจั่วของตัวอาคารสำคัญอันเป็นเอกลักษณ์ของจิตรกรรมฝาผนังสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ชุดครั้งที่ 3 บิณฑบาตถึงคฤงค์

จิตรกรรมภาพชุดครั้งที่ 3 บิณฑบาตถึงคฤงค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 3) (รูปที่ 7) ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร แนวขอบฟ้าของภาพนั้นจิตรกรยังคงใช้สีน้ำเงินเข้ม และแนวทิวเขาเหมือนกับภาพชุดครั้งที่ 1 และ ชุดครั้งที่ 2 ถัดมาที่มุมซ้ายมือของภาพ ปรากฏบ้านทรงไทยยกพื้นสูงอยู่ภายในรั้ว บริเวณประตูมีชายหญิงยืนใส่บาตรอยู่ด้านหน้า พระภิกษุที่รับบิณฑบาตรนั้นยืนเรียงเป็นแถวอย่างมีระเบียบ การที่พระภิกษุยืนเรียงเป็นแถวและรับบิณฑบาตหน้าบ้านเช่นนี้ จัดว่าเป็นผู้ถือชุดครั้งที่ 3 อย่างถูกต้อง และในระหว่างทางกลับวัดไม่ว่าใครจะใส่บาตรด้วยอาหารประเภทใดก็ยินดีรับ พระภิกษุก็จะรับอาหารนั้นไว้ เมื่อมองทางด้านขวาถัดจากแนวทิวเขาลงมานั้น ปรากฏภาพบ้านเรือนไทยเป็นหมู่และมีกลุ่มชาวบ้านกำลังใส่บาตรแก่พระภิกษุที่ผ่านไป ถัดมาทางด้านมุมซ้ายล่างของภาพมีกลุ่มอาคารโถงซ้อนชั้น ภายในตัวอาคารมีพระภิกษุนั่งพักผ่อนอยู่บ้าง บางรูปมีชาวบ้านเข้าพบ และมีกลุ่มชาวบ้านทำกิจกรรมต่าง ๆ บ้างก็แบกหามสิ่งของ บ้างก็จับกลุ่มคุยกัน และบ้างกลุ่มพาเรืออยู่ด้านหน้ากลุ่มอาคารโถงนั้น

หมู่อาคารบ้านเรือนที่ปรากฏในชุดครั้งที่ 3 นี้ โดยรวมนั้นยังคงไม่แตกต่างจากภาพชุดครั้งที่ 2 ทั้งสองข้อแรก แต่จะมีเพียงยอดปราสาทที่แทรกอยู่ท่ามกลางแมกไม้ด้านหลังกลุ่มอาคาร โถงซ้อนชั้นที่แตกต่างจากสองภาพแรก

ชุดครั้งที่ 4 สัปทานจารีถึงคฤงค์

จิตรกรรมภาพชุดครั้งที่ 4 สัปทานจารีถึงคฤงค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 4) (รูปที่ 8) ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร ท้องฟ้าและเส้นขอบฟ้านี้มีสีฟ้าที่ไล่ระดับสีฟ้าเข้มจนเจือจางเป็นสีฟ้าอ่อน ๆ อยู่จิตรกรรอบภาพด้านบน ในแนวทิวเขานั้นมีสีฟ้าปะปนอยู่ ส่วนแนวต้นไม้มีสีเขียวคล้ำจนเกือบดำ ท่ามกลางแนวต้นไม้ใกล้แนวภูเขาบริเวณกลางภาพส่วนบนของภาพปรากฏบ้านเรือนไทย บริเวณหน้าบ้านเหล่านั้นมีพระภิกษุรับบาตรจากชาวบ้านอยู่ พระภิกษุผู้ถือชุดครั้งที่ 3 อย่างถูกต้องนั้นจะรับบาตรเฉพาะหน้าบ้านของชาวบ้านเท่านั้นจะไม่รับบาตรระหว่างทาง สำหรับพระภิกษุผู้ถืออย่างมีขมิ้นนั้นจะรับบาตรบริเวณหน้าบ้านและระหว่างเดินทางจากชาวบ้านได้ แต่จะไม่นั่งคอยรับนิมนต์เพื่อฉันอาหารและพระภิกษุผู้ถืออย่างมธุรนั้นสามารถรับบาตรได้ทั้งบริเวณหน้าบ้าน ระหว่างเดินทางและนั่งคอยรับภิกษาได้ ถัดมาในส่วนขีดขอบภาพด้านขวาของภาพ มีกลุ่มอาคารซ้อนชั้น บริเวณหน้าอาคารดังกล่าวมีกลุ่มชาวบ้านรวมตัวกันและในมุมภาพด้านล่างก็มีกลุ่มชาวบ้านอีกกลุ่มถือสิ่งของกำลังเดินทางมุ่งหน้าไปยังวัดที่อยู่อีกฝั่งของลำน้ำ ในส่วนตอนกลางนั้นมีภาพเจดีย์ทรงระฆังอยู่ชิดติดขอบรั้ว เชื่อมมาเบื้องหน้ามีพระอุโบสถและบริเวณหน้าจั่วปิดทองคำเปลว เป็นการบ่งบอกความสำคัญของตัวอาคาร

ด้านหน้าตัวอาคารมีพระภิกษุรูปหนึ่งยืนจับจีวร และถัดมาส่วนล่างของภาพด้านซ้ายนั้นมีหมู่อาคารโถงสามหลังอยู่เบื้องหน้า ภายในตัวอาคารโถงแต่ละหลังมีพระภิกษุประจำอยู่

สถาปัตยกรรมที่ปรากฏในภาพนี้มีทั้งอาคารตึกแบบจีน และบ้านเรือนไทย ซึ่งช่างน่าจะวาดตามสภาพความเป็นอยู่ที่ปรากฏอยู่ในเวลานั้น

ชุดครั้งที่ 5 เอกาสนิกังคชุดงค์

จิตรกรรมภาพชุดครั้งที่ 5 เอกาสนิกังคชุดงค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 5) (รูปที่ 9) โทนสีของภาพส่วนบนนั้นเป็นสีฟ้าเข้มมาก จะเพียงแนวสีฟ้าอ่อนขีดกับขอบทิวเขาเท่านั้น ในส่วนของบ้านเรือนของชาวบ้านนั้นอยู่ถัดมาทางด้านซ้ายมือของภาพ ต่อด้วยอาคารทรงเหลี่ยมแบบตะวันตกติดขอบภาพ ตั้งแต่ส่วนกลางจรดขอบภาพเป็นบริเวณของวัด ปรากฏอาคารต่าง ๆ เช่น พระอุโบสถ อาคารโถง และพระเจดีย์ทรงระฆัง ด้านหน้าพระอุโบสถและอาคารโถง มีพระภิกษุประจำอยู่ ถัดลงมาส่วนล่างของภาพ ยังมีอาคารโถงซ้อนชั้นมีพระภิกษุนั่งอยู่ภายในอาคารและศาลาติดกำแพงวัดมีพระภิกษุกำลังฉันอาหารที่ชาวบ้านนำมาถวายและมีกลุ่มชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งนั่งอยู่เบื้องหน้าศาลา พระภิกษุผู้ถือชุดงค์ข้อนี้อย่างอุกฤษ เมื่อรับภิกษาส่วนใดแล้ว จะไม่รับเพิ่มอีก แต่หากรับเพื่อเป็นเกสัชแล้วสามารถรับได้ สำหรับพระภิกษุผู้ถืออย่างมีชัยมนั้นสามารถรับโภชนะอื่นได้ครบเท่าที่อาหารในบาตรยังไม่หมด และพระภิกษุผู้ถืออย่างมุนั้นจะยังคงฉันอาหารได้ครบเท่าที่ยังไม่ลุกจากอาสนะและยังไม่รับน้ำล้างบาตร ภาพแห่งข้อชุดงค์นี้ปรากฏอยู่ส่วนล่างของภาพ

เนื่องจากภาพชุดงค์ในข้อนี้อยู่บริเวณมุมขวาด้านหลังขององค์พระประธาน ภาพจึงถูกแบ่งออกเป็นสองส่วน ในส่วนแรกจะอยู่ชิดขอบหน้าต่างดังได้กล่าวถึงแล้ว ภาพในส่วนแรกมีความกว้าง 130 เซนติเมตรและในส่วนที่สองมีความกว้าง 39 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร ในส่วนที่สองนั้นจะอยู่ชิดขอบประตูด้านหลังองค์พระประธาน โทนสีมีลักษณะเช่นเดียวกับภาพส่วนที่อยู่ชิดหน้าต่าง จะมีส่วนต่างบ้างตรงที่ส่วนบนของภาพนั้นเป็นบ้านเรือนของชาวบ้านมีขนาดและสัดส่วนที่ไม่เป็นตามระบบทัศนียวิสัย ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าอาจจะมีการสองท่านช่วยกันวาด และในส่วนล่างมีศาลาภายในมีพระภิกษุกำลังฉันอาหารและมีหญิงสาวนั่งถัดออกมา ภายนอกศาลาก็มีหญิงสาวอีกคนนั่งรออยู่เช่นกัน

ชุดครั้งที่ 6 ปัตตปิณฑิกังคชุดงค์

จิตรกรรมภาพชุดครั้งที่ 6 ปัตตปิณฑิกังคชุดงค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 6) (รูปที่ 10) ภาพมีความกว้าง 221 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร โทนสีของท้องฟ้ามีสีฟ้าครามค่อนข้างดำและได้

ระดับสีฟ้าอ่อนใกล้แนวทิวเขาและต้นไม้ ทางด้านขวาของภาพใกล้แนวต้นไม้มีกลุ่มบ้านเรือน และชาวบ้านยืนหน้าบ้านเพื่อใส่บาตร ชาวบ้านบางคนก็จัดเตรียมสิ่งของเพื่อไปทำบุญที่วัด ใน ส่วนกลางและทางด้านซ้ายมือของภาพนั้น หมู่พระภิกษุเดินเรียงเป็นแถวข้ามสะพานจากวัดมาสู่ กลุ่มบ้านเรือนเพื่อรับบาตรจากชาวบ้าน ส่วนกลางจรดขอบภาพด้านซ้ายปรากฏบ้านเรือนทรง ไทยอยู่ท่ามกลางแมกไม้และภาพชาวบ้านใส่บาตรแด่พระภิกษุ และในมุมซ้ายเป็นภาพวัดและ เจดีย์ทรงลังกา อันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะในจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 4

ในข้อชุดครั้งนี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษนั้นจะไม่ทิ้งกากหยากเยื่อแห่งวัดที่ฉัน ยกเว้น แต่เวลาเคี้ยวอ้อยหรือแม้จะบิก้อนข้าว ปลา เนื้อและขนมอันเป็นอย่าง ๆ ก็ไม่สมควร พระภิกษุผู้ ถืออย่างมัชฌิมะนั้นจะใช้มือข้างเดียวบิฉันได้ จึงได้ชื่อว่า หัตถโยคี (โยคีมือ) และพระภิกษุผู้ถือ อย่างมูรุษนั้นจะได้ชื่อเรียกว่า ปัตตโยคี (โยคีบาตร) สิ่งนี้อาจจุลงในบาตรได้ จะบิสิ่งนั้นด้วยมือ หรือด้วยฟันเคี้ยวกินได้ ภาพแห่งข้อชุดครั้งนี้ปรากฏบริเวณส่วนล่างของภาพ

ชุดครั้งที่ 7 ขลุปีจนาภัตติกังคชุดครั้งที่

จิตรกรรมภาพชุดครั้งที่ 7 ขลุปีจนาภัตติกังคชุดครั้งที่ (ผังที่ 1 ช่องที่ 7) (รูปที่ 11) โทนสี ของภาพค่อนข้างดำประกอบกรภาพอยู่บริเวณมุมซ้ายด้านหลังขององค์พระประธาน ภาพจึงถูก แบ่งออกเป็นสองส่วนเช่นเดียวกับชุดครั้งที่ 5 ในส่วนแรกจะอยู่ชิดขอบช่องประตู ส่วนบนของ ภาพเป็นแนวขอบฟ้าซึ่งจะต่อไปยังส่วนที่สองนั้นจะอยู่ชิดขอบหน้าต่างด้านซ้ายขององค์พระ ประธาน ถัดมาเป็นแนวต้นไม้สูงใหญ่ มีหมู่เรือนไทยแทรกตัวท่ามกลางต้นไม้ ในแนวล่างของ ภาพมีภาพอาคารโถง ภายในอาคารพระภิกษุนั่งฉันอาหารในบาตรและมีชาวบ้านนั่งคอยอยู่ ด้านหน้า ในส่วนภาพที่ติดกับช่องหน้าต่าง ภาพมีความกว้าง 126 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร แนวขอบบนภาพเป็นแนวท้องฟ้าสีครามเข้มมากจนเกือบดำและไล่ระดับสีอ่อน จนถึงแนวต้นไม้ใหญ่ มีภาพบ้านเรือน ด้านหน้ามีกลุ่มคน บ้างแบกหาม บ้างก็เดินคุยกัน บ้างก็ก้ม เก็บสิ่งของ เมื่อถัดมาในช่วงกลางภาพ มีกลุ่มอาคารมีพระภิกษุนั่งฉันอาหารอยู่ภายในอาคาร และมีชาวบ้านนั่งอยู่นอกตัวอาคาร ในอาคารบางหลังมีชาวบ้านนั่งถวายสิ่งของแด่พระภิกษุ บ้าง ก็นั่งทำกิจกรรมอยู่ใต้ถุนเรือน พระภิกษุบางรูปยืนสนทนากันอยู่ภายในบริเวณวัดและข้างเจดีย์ ทรงระฆัง

ในข้อชุดครั้งนี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษนั้นเมื่อรับประทานอาหารรายการแรกที่มีผู้ถวาย และฉันเข้าไปแล้วก็ถือว่าหมดสิทธิ์ที่จะรับและฉันรายการอื่น ๆ ต่อไป สำหรับพระภิกษุผู้ถือ อย่างมัชฌิมะนั้น เมื่อฉันอาหารอะไรอยู่นั้น ย่อมปฏิเสธอาหารอื่นที่มีผู้นำมาถวายในภายหลัง

และพระภิกษุผู้ถืออย่างมฤจะจันอาหารได้ทุกชนิดขณะที่นั่งอยู่ที่เดิม ภาพในข้อชุดงค์นี้ปรากฏอยู่บริเวณส่วนกลางและส่วนล่างของภาพ

ชุดงค์ที่ 8 อารัญญิกังคชุดงค์

จิตรกรรมภาพชุดงค์ที่ 8 อารัญญิกังคชุดงค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 11) (รูปที่ 12) ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร แนวขอบฟ้าในช่วงบนภาพยังคงใช้สีฟ้าครามเข้มจนเกือบดำ ได้แนวต้นไม้ใหญ่ทางด้านขวาปรากฏภาพภิกษุที่นั่งอยู่ใต้ต้นไม้ บ้างก็อยู่ใกล้แนวหินรวมกันเป็นกลุ่มๆ ภาพด้านซ้ายเป็นภาพท้องน้ำมีเรือใบแล่นอยู่ไกลๆ ในส่วนกลางภาพมีพระภิกษุนั่งบ้าง เดินบ้างตามทางเดิน และด้านล่างทางขวามือของภาพปรากฏภาพวัด โดยภายในวัดมีพระภิกษุบ้างก็อยู่ภายในอาคาร บ้างอยู่นอกอาคารยืนสนทนาและชาวบ้านนั่งอยู่ด้านหน้า ภาพโดยรวมค่อนข้างดำเพื่อเป็นการย้ำถึงบรรยากาศของการอยู่ชุดงค์ในป่า

ในข้อชุดงค์นี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษต้องเห็นแสงสว่างตลอดเวลาขณะอยู่ในป่า ในขณะที่พระภิกษุผู้ถืออย่างมัชฌิมะนั้นย่อมสามารถอยู่ในเสนาสนะชายบ้านได้ตลอด 4 เดือนในฤดูฝน และพระภิกษุผู้ถืออย่างมรูนั่นย่อมได้รับอนุญาตให้อยู่ตลอด 4 เดือนในฤดูเหมันต์ ภาพชุดงค์ปรากฏอยู่บริเวณกลางภาพ

ชุดงค์ที่ 9 รุกขมูลิกังคชุดงค์

จิตรกรรมภาพชุดงค์ที่ 9 รุกขมูลิกังคชุดงค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 9) (รูปที่ 13) ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร แนวขอบฟ้ายังคงเป็นสีครามเข้มและไล่ระดับสีอ่อนถึงแนวต้นไม้มีพระภิกษุที่นั่งอยู่ใต้ต้นไม้ใหญ่ ในส่วนกลางภาพมีพระภิกษุสองรูปยืนถือกลดอยู่ระหว่างทางเดิน ด้านซ้ายมือมีภาพบ้านเรือนของชาวบ้าน บ้างกำลังกรวดน้ำ บ้างกำลังใส่บาตร ในส่วนล่างของภาพทั้งสองด้านของภาพ มีหมู่อาคารใหญ่น้อย ภายในอาคารโถงบริเวณวัดพระภิกษุที่นั่งอยู่และมีชาวบ้านเข้าไปทำบุญ บริเวณกำแพงวัดมีชาวบ้านกำลังเดินทางมาวัด ภาพชาวบ้านที่ปรากฏมักจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเสมอ ซึ่งน่าจะแสดงถึงความสามัคคีของชาวบ้าน

ในข้อชุดงค์นี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษนั้นเมื่อจองต้นไม้แล้วห้ามใช้ผู้อื่นแผ้วถางกวาดพื้นที่ให้ ควรใช้เท้ากวาดใบไม้เหล่านั้น พระภิกษุผู้ถืออย่างมัชฌิมะนั้นสามารถวานผู้อื่นให้ช่วยทำความสะอาดให้ได้ และพระภิกษุผู้ถืออย่างมรูนั่นสามารถขอให้คนงานหรือพระภิกษุช่วยทำความสะอาดพื้นที่ให้เรียบร้อยได้ ภาพชุดงค์ในข้อนี้ปรากฏอยู่บริเวณส่วนบนของภาพ

รูปองค์ที่ 10 อัปโลกาลิ๊งครูปองค์

จิตรกรรมภาพรูปองค์ที่ 10 อัปโลกาลิ๊งครูปองค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 10) (รูปที่ 14) ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร โทนสีของภาพค่อนข้างสว่างมากกว่าภาพที่ผ่านมา การใช้สีขาวมากขึ้นในภาพทำให้บรรยากาศภายในภาพดูสบายตามากขึ้น ช่วงบนของภาพเป็นแนวขอบฟ้าเข้มและไล่ระดับสีฟ้าอ่อนจนถึงแนวต้นไม้ มีพระภิกษุหนึ่งองค์อยู่ภายใต้เงาไม้ใหญ่ ด้านซ้ายของภาพเป็นอาคารซ้อนชั้นด้านหลังอาคารมีพระปรางค์องค์ใหญ่ยอดสูงเด่นขึ้นมา ด้านหน้าอาคารซ้อนชั้นมีพระภิกษุบางรูปยืนสนทนา บ้างกำลังเดินข้ามสะพาน ด้านล่างของภาพมีหมู่อาคาร ภายในมีพระภิกษุหนึ่งองค์ศึกษาพระธรรม บางรูปทำกิจกรรมอยู่ภายนอกตัวอาคาร

รูปองค์ในข้อนี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษณ์นั้นจะไม่เข้าอาศัยอยู่ในเงาต้นไม้ ภูเขาหรือบ้านเรือน ควรจะทำกระโจมจิ๋วอยู่กลางแจ้ง สำหรับพระภิกษุผู้ถืออย่างมัชฌิมนั้นจะเข้าพักอาศัยเงาต้นไม้ ภูเขาแลเรือนอยู่ได้ แต่ไม่เข้าไปข้างใน และพระภิกษุผู้ถืออย่างมุนีนั้นสามารถเข้าพักตามเงาเขา ชุ่มกิ่งไม้ ชุ่มผ้าหรือกระท่อมร้างคนเฝ้านาทิ้งไว้ได้ ภาพรูปองค์นี้ปรากฏอยู่บริเวณส่วนกลางจนถึงส่วนล่างของภาพ

รูปองค์ที่ 11 ไตตานิ๊งครูปองค์

จิตรกรรมภาพรูปองค์ที่ 11 ไตตานิ๊งครูปองค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 8) (รูปที่ 15) ภาพมีความกว้าง 190 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร โทนสีของภาพค่อนข้างมืดครึ้มจนเกือบดำ ภายในด้านขวามือจะเห็นยอดพระปรางค์สูงพ้นยอดไม้ใหญ่และหมู่อาคารที่อยู่เบื้องล่างแนวต้นไม้ใหญ่ ภายในอาคารโถงมีพระภิกษุหนึ่งและชาวบ้านนั่งสนทนากันอยู่นอกอาคาร เนื่องจากจิตรกรรมในช่องนี้อยู่ใกล้ฐานองค์พระประธานประกอบกับทางวัดได้วางนาฬิกาขนาดใหญ่ติดกับภาพจึงมองเห็นเพียงภาพพระภิกษุหนึ่งภายในศาลาซึ่งอยู่ทางด้านซ้ายมือของภาพ ด้านหน้าอาคารมีชาวบ้านนั่งพนมมืออยู่และด้านล่างของภาพมีชาคสพ โครงกระดูกวางเรียงรายอยู่ในป่าช้า

รูปองค์ในข้อนี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษณ์จะพึงอยู่แต่ในบริเวณป่าช้าที่มีการเผาศพเป็นประจำ มีชาคสพวางอยู่เป็นประจำและมีเสียงร้องไห้อยู่เป็นนิจ สำหรับพระภิกษุผู้ถืออย่างมัชฌิมนั้นพึงอาศัยอยู่ในป่าช้าที่มีลักษณะหนึ่งในสามของผู้ถืออย่างอุกฤษณ์ก็ให้ถือว่าได้ และพระภิกษุผู้ถืออย่างมุนีนั้นอาศัยอยู่บริเวณที่นับว่าเป็นป่าช้าก็นับว่าใช้ได้ ภาพของข้อรูปองค์นี้ปรากฏอยู่บริเวณส่วนกลางและด้านซ้ายของภาพซึ่งทางวัดได้จัดตั้งนาฬิกาตั้งพื้นซึ่งบดบังภาพบางส่วน

รูปองค์ที่ 12 ยถาสันถติกัฏฐองค์

จิตรกรรมภาพรูปองค์ที่ 12 ยถาสันถติกัฏฐองค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 12) (รูปที่ 16) ภาพอยู่บริเวณมุมอาคารใกล้ประตูทางเข้า-ออกพระอุโบสถ ฝั่งซ้ายขององค์พระประธาน ภาพจึงถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนแต่เนื้อหายังคงต่อเนื่องกัน ภาพในส่วนแรกติดขอบหน้าต่างมีความกว้าง 125 เซนติเมตร ภาพในส่วนที่สองติดขอบประตูมีความกว้าง 39 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร ระดับสีอ่อนจนถึงแนวต้นไม้ ช่วงกลางของภาพมีหม้ออาการและเจดีย์ทรงระฆัง ภายในอาคารมีพระภิกษุนั่งประจำอยู่ โทนสีของภาพค่อนข้างสว่างบริเวณหม้ออาการโค้งและการปิดทองบริเวณหน้าจั่วของหม้ออาการเพื่อบ่งบอกความสำคัญของหม้ออาการ

รูปองค์ในข้อนี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษณ์นั้นจะไม่สอบถามถึงเสนาสนะหรือที่พักของตนว่าอยู่แห่งไหนและภยันตรายหรือไม่ แต่สำหรับพระภิกษุผู้ถืออย่างมัทธิมะหรืออย่างกลางจะถามสอบถามว่าเสนาสนะแห่งตนนั้นอยู่แห่งใด และพระภิกษุผู้ถืออย่างมุนั้นจะตรวจสอบและไปดูว่าเสนาสนะนั้นเป็นเช่นไร หากไม่พอใจก็จะหาที่แห่งใหม่ ภาพในข้อรูปองค์นี้จะปรากฏอยู่บริเวณส่วนกลางของภาพ

รูปองค์ที่ 13 เนตฺตชชกัฏฐองค์

จิตรกรรมภาพรูปองค์ที่ 13 เนตฺตชชกัฏฐองค์ (ผังที่ 1 ช่องที่ 14) (รูปที่ 17) ภาพอยู่บริเวณมุมใกล้ประตูทางเข้า-ออกพระอุโบสถ ฝั่งขวาขององค์พระประธาน ภาพในส่วนแรกติดขอบประตูมีความกว้าง 37 เซนติเมตร ส่วนที่สองติดขอบหน้าต่างมีความกว้าง 130 เซนติเมตรและสูง 308 เซนติเมตร ตอนบนของภาพจะใช้สีน้ำเงินเข้มจนเกือบดำไล่ระดับสีฟ้าอ่อนและสีขาวจนลงถึงแนวภูเขาและตัวอาคาร ในด้านสถาปัตยกรรมในภาพนี้ จะพบว่าส่วนบนของภาพมีหม้ออาการแบบตะวันตก ในส่วนกลางและส่วนล่างของภาพเป็นอาณาบริเวณวัดซึ่งยังคงรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบไทย บริเวณกรอบซุ้มประตู หน้าต่างและหน้าจั่วของตัวอาคารมีการปิดทองหรือการทาสีทองเพื่อบ่งบอกความสำคัญของตัวอาคาร รูปแบบของต้นไม้อยู่ในแนวเส้นตรงเป็นไปตามธรรมชาติ ไม่อ่อนไหวหรือโอนเอน เนื่องจากภาพจิตรกรรมอยู่บริเวณมุมของพระอุโบสถ ภาพของรูปองค์นี้จึงถูกแบ่งออกเป็นสองส่วน แต่ความหมายของภาพก็ยังคงอยู่มิได้เลือนหายไป โดยช่างได้วาดภาพพระภิกษุผู้นั่งอยู่ภายในศาลา อยู่ในท่านั่งมิได้นอนหรือเอนกาย

ในข้อรูปองค์นี้ พระภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษณ์นั้นจะไม่ใช้พนักพิง ผ้ารัดเข้า ผ้ารัดตัว หากพระภิกษุผู้ถืออย่างมัทธิมะนั้นจะใช้พนักพิง ผ้ารัดเข้าหรือผ้ารัดตัวอย่างใดอย่างหนึ่งได้ และใน

กรณีพระภิกษุผู้ถืออย่างมุนีนั้นสามารถใช้พนักพิง ผ้ารัดเข่า ผ้ารัดตัว หมอนพิง เก้าอี้พิงได้ ภาพ
รูปดังกล่าวปรากฏอยู่บริเวณส่วนกลางของภาพ ทั้งบริเวณติดขอบประตูและหน้าต่าง

อธิบายภาพเรื่องรูปทรงควัตรสิบสาม

รูปทรงควัตร มาจากชื่อภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่า รูปะ มีความหมายถึงการกำจัดกิเลสได้ด้วยการ
ปฏิบัติ⁶ ภิกษุรูปใดมีศีลที่ดีแล้ว ควรสมาทานรูปทรง (ตั้งใจ) ต่อเพื่อเป็นการรักษาศีลให้มีความ
บริสุทธิ์ และการรักษาศีลให้มีความบริสุทธิ์คือ การเป็นผู้มีกนน้อย การสันโดษ การขัดเกลาจิตใจ
การอยู่สงัด การไม่ตั้งสม การบำเพ็ญสมาธิและการเป็นคนเลี้ยงง่าย ดังเป็นไปตามการรณนาของ
พระพุทธโฆษาจารย์⁷

รูปทรงควัตรสิบสาม แบ่งออกเป็น 4 หมวดใหญ่ คือ

หมวดที่ 1 ปฏิสังยุตด้วยจีวร เป็นหมวดที่กล่าวถึง ผ้าไตรจีวรของพระภิกษุสามเณร
ได้แก่

1.บังสุกุลิ๊งครูปทรง กือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร

2.เตจิวรังกักรูปทรง กือทรงเพียงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร

หมวดที่ 2 ปฏิสังยุตด้วยบิณฑบาต กล่าวถึงการบิณฑบาตและการฉันอาหาร ได้แก่

3.บิณฑบาตคักรูปทรง กือเทียบบิณฑบาตเป็นวัตร

4.สพทานจาริ๊งครูปทรง กือเทียบบิณฑบาตไปตามแถวเป็นวัตร

5.เอภาสนิ๊งครูปทรง กือการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร

6.ปัตตปิณฑคักรูปทรง กือการฉันในบาตรเป็นวัตร

7.ขลุปัจฉากัตติคักรูปทรง กือห้ามกัตอาหาร อันนำมาถวายเมื่อภายหลังเป็นวัตร

หมวดที่ 3 ปฏิสังยุตด้วยเสนาสนะ กล่าวถึงลักษณะที่อยู่ ได้แก่

8.อารัญญคักรูปทรง กือการอยู่ป่าเป็นวัตร

9.รุกขมูลคักรูปทรง กือการอยู่โคนต้นไม้เป็นวัตร

10.อัพโกภาสิคักรูปทรง กือการอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร

11.โสสานิ๊งครูปทรง กือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร

12.ยถาสถิตคักรูปทรง กือการอยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร

หมวดที่ 4 ปฏิสังยุตด้วยวิริยะ ได้แก่

⁶ อนุช นิลเกษ, คัมภีร์วิสุทธิมรรคสำหรับประชาชน เล่มที่หนึ่ง สิลนิกเทศและรูปคณิกเทศ
(เชียงใหม่ : เชียงใหม่ บี.เอสการพิมพ์, 2543), 55-88.

⁷ วงศ์ ขาญบาลี, พระวิสุทธิมรรค (กรุงเทพฯ : เลียงเชียงจงเจริญ, 2478), 169.

13. เน้นซึ่งกึ่งตรงกัน ถือการนั่งเป็นวัตร

ชุดงควัตรสิบสาม เป็นวัตรปฏิบัติพิเศษ ผู้ใดจะปฏิบัติตามหรือไม่ก็ได้ ขึ้นอยู่กับความสมัครใจ จุดมุ่งหมายแห่งการปฏิบัตินั้นเป็นไปเพื่อการขจัดกิเลส รักสันโดษและให้เป็นผู้มีควมมักน้อย⁸ การปฏิบัติตามวัตรนี้ ยังแบ่งระดับการปฏิบัติไว้ 3 ระดับ ได้แก่

1. การปฏิบัติแบบอุกฤษฎ มีความหมายถึงการปฏิบัติอย่างเคร่งครัด
2. การปฏิบัติแบบมัชฌิมะ หมายถึงการปฏิบัติตามสายกลาง ไม่เคร่งครัดจนเกินไป แต่ก็ไม่น้อยหย่อนยานจนเลย
3. การปฏิบัติแบบมธุ หมายถึงการปฏิบัติตามสะดวก

เหตุแห่งการวาดภาพจิตรกรรมเรื่องชุดงควัตรสิบสาม

มูลเหตุแห่งการวาดจิตรกรรมเรื่องชุดงควัตรสิบสาม เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาในพระอิศรการแก้วเป็นอย่างมาก พระอิศรการแก้วเป็นผู้ทรงวิปัสสนาญาณชั้นสูงมากและปฏิบัติตามชุดงควัตรสิบสามอย่างเคร่งครัดครบทุกประการ อันเป็นพื้นฐานแห่งการเจริญวิปัสสนาชั้นสูง จึงทรงมีพระบรมราชโองการฯ รับสั่งให้จิตรกรวาดภาพชุดงควัตรสิบสามไว้ที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่าง ภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม เพื่อให้ทราบถึงการปฏิบัติชุดงควัตรสิบสาม ว่าเป็นเช่นไร มีข้อปฏิบัติเช่นใดบ้าง อีกทั้งเป็นการยกย่องพระอิศรการแก้วว่าเป็นสมณผู้ปฏิบัติชุดงควัตรสิบสามได้อย่างเคร่งครัดและครบถ้วนมาโดยตลอดขณะอยู่ในเพศบรรพชิต⁹

อธิบายภาพเรื่องชุดงควัตรสิบสามและประเด็นวิเคราะห์

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องชุดงควัตรสิบสาม ภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม ภาพโดยรวมมีลักษณะของจิตรกรรมไทยประเพณีที่ผสมผสานศิลปะแบบตะวันตกเข้าไว้ด้วยกันซึ่งพบได้จากภาพอาคาร บ้านเรือน กุฏิสงฆ์ มุมมองของภาพที่มีลักษณะเหมือนมองจากที่สูง อันเป็นไปตามหลักทฤษฎีทัศนียวิทยา (Perspective) ภาพกลุ่มบุคคลที่รวมกันเป็นกลุ่มและดูคล้ายสายน้ำไหลจากส่วนบนภาพลงมาส่วนล่างของภาพ ภาพส่วนบนมักจะใช้สีเข้มไล่ระดับมาสีอ่อน คือสีคราม สีฟ้า และสีขาว ถัดมาด้วยแนวภูเขา ภาพกลุ่มของบ้านเรือนที่มีผู้คนอยู่ภายใน ภาพกลุ่มบ้านมีอยู่เป็นระยะ ๆ มีการปิดทองบริเวณหน้าจั่วของวัด เพื่เน้นความสำคัญของภาพ และภาพหมู่พระภิกษุหรือกลุ่มบุคคลอยู่ภายในอาคาร ส่วนล่างสุดของภาพ จะเป็นภาพกลุ่ม

⁸ ประวัติวัดมหาพฤฒาราม (พระนคร : บ.ประสมช่าง จก.2511), หน้าผนวก 6.

⁹ เรื่องเดียวกัน, 5.

บุคคลที่มาพบพระภิกษุ บางภาพพระภิกษูกำลังทำกิจกรรมต่าง ๆ อาทิ การข้อมผ้าไตรจีวรหรือกวาดลานวัด และบางภาพจะเป็นภาพกาก ซึ่งคงจะเป็นภาพวิถีชีวิตของชาวบ้านในสมัยนั้น ในส่วนเนื้อหาของภาพ จิตรกรวาดภาพที่เกี่ยวกับข้อธรรมที่ได้ค่อนข้างใกล้เคียงและเกือบครบทุกข้อ รายละเอียดตามคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค ในหัวข้อธรรมคณิศร เรื่องธรรม 13 ประการ

จิตรกรรมเรื่องธรรมคณิศรสิบสาม ภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม เป็นเรื่องเกี่ยวกับกิจวัตรหรือข้อปฏิบัติที่พระภิกษุสามเณรพึงปฏิบัติ จุดมุ่งหมายเพื่อขัดเกลาจิตใจของผู้ปฏิบัติให้เป็นผู้มีจิตมั่นน้อย สันโดษ เพื่อหลุดพ้นจากกิเลส โดยจิตรกรเขียนภาพตามคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค ในหัวข้อธรรมคณิศร กล่าวถึงธรรม 13 ประการ ในแต่ละข้อธรรม จะมีข้อกำหนดปลีกย่อยเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจถึงผลแห่งการปฏิบัติตามข้อนั้น ๆ จิตรกรรมที่ปรากฏระหว่างช่องหน้าต่าง แต่ละช่องจะเป็นข้อปฏิบัติในแต่ละธรรม ได้แก่

ธรรมข้อแรกคือ ปังสุกัลลิกคธรรม (ช่องที่ 1 รูปที่ 5)

กล่าวด้วยเรื่องผ้าที่จะนำมาทำเป็นจีวร มีข้อกำหนดปลีกย่อยแจงรายละเอียดเรื่องผ้าไว้ 23 ชนิด ในแต่ละชนิดจะมีชื่อเรียกเฉพาะ จิตรกรได้วาดไว้บนผนังห้องนี้อย่างละเอียด อาทิ ผ้าที่ทึงไว้ในป่าช้าเรียกว่า โสสานิกจีวร ผ้าที่ทึงอยู่ตามตลาดเรียกว่า อาปนิกจีวร ผ้าที่ผู้ทึงมีประโยชน์ได้บุญ เรียกว่า รติยโจปะจีวร ผ้าที่ทึงอยู่ในกองหยกเหี่ยวเรียกว่า สังคาโจปะจีวร ผ้าโคเคี้ยวเรียกว่า โคขายตะ ผ้าที่โอบพันจอมปลวก เรียกว่า ภูปะจีวร ผ้าที่ตกอยู่ตามหนทางเรียกว่า ปันถิกจีวร ผ้าที่ผูกปลายธงเรียกว่า ธชาหญจีวร ผ้าที่เทวดาถวายเรียกว่า เทวทัตติยะ ผ้าที่ลมพัดมาตกและไม่มีเจ้าของเรียกว่า วาตาทฏะ ผ้าของภิกษุด้วยกันเรียกว่า สมณะจีวร ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบกเรียกว่า สามพุทติยะ เป็นต้น ภาพของผ้าทั้งหลายที่กล่าวมา ปรากฏอยู่ด้านบนของภาพ เป็นภาพตัวอย่างที่แสดงถึงผ้าที่จะนำมาทำเป็นจีวรได้ ด้านล่างของภาพเป็นการอธิบายถึงผ้าที่ทักตั้งใจถวายผ้าแก่พระภิกษุ ไม่ว่าจะวางไว้แทบเท้าหรือวางถวายไว้บนมือภิกษุ และภิกษุรูปนั้นนำผ้าไปถวายแด่พระปึงสุกัลลิกะผ้านั้นถือได้ว่าเป็นของบริสุทธิ์และอันสงฆ์แห่งการถือธรรมข้อนี้คือ ให้เป็นผู้มีความมกน้อย ไม่มีคณาในการบริโภค

ธรรมข้อที่ 2 เติจิริกคธรรม (ช่องที่ 2 รูปที่ 6)

กล่าวด้วยเรื่องจำนวนผ้าที่ใช้นุ่งห่มและการข้อมผ้าทำจีวร ผ้าที่ใช้นุ่งห่มจะใช้เพียงสามผืนเท่านั้น ห้ามมีผืนที่สี่ แต่จะมีได้ก็ต้องเป็นผ้าอังสะกว้างประมาณหนึ่งคืบ และยาวประมาณสามศอกเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ปฏิบัติตามธรรมข้อนี้ เป็นผู้รู้จักความพอประมาณและไม่ฟุ้งเฟ้อในเครื่องนุ่งห่ม อันสงฆ์แห่งการถือธรรมข้อนี้คือ ให้เป็นผู้รักสันโดษด้วยจีวรแต่พอรักษากาย ทำให้มีกิจที่จะพึงหว่านน้อยลง เลิกสะสมผ้า มีความสบายใจ ไม่ต้องห่วงเรื่องจำนวนจีวรที่มีมาก

และความเป็นผู้มักน้อยเป็นส่วนหนึ่งแห่งการขัดกิเลส ภาพชุดนี้ในข้อนี้จะอยู่ส่วนมุมซ้ายล่างของภาพ

ชุดครั้งที่ 3 ปิณฑปาตีกังคชุด (ช่องที่ 3 รูปที่ 7)

กล่าวด้วยเรื่องการออกบิณฑบาตเป็นวัตร กล่าวถึงอาหารสิบสี่ประเภทที่ไม่พึงยินดี คือ อาหารที่เขาถวายสงฆ์ทั่วไป อาหารที่เขาจงใจถวาย อาหารในที่นิมนต์ อาหารที่ถวายโดยสลาก อาหารที่ถวายประจำปักษ์ อาหารถวายประจำวันอุโบสถ อาหารถวายประจำวันค้ำหนึ่ง อาหารเพื่อภิกษุอาคันตุกะ อาหารเพื่อภิกษุผู้เตรียมเดินทาง อาหารเพื่อภิกษุผู้อาพาธ อาหารเพื่อผู้อุปัฏฐากอาพาธ อาหารประจำวิหาร อาหารประจำวิหาร อาหารประจำบ้านใกล้วัด และอาหารที่เขาถวายตามวาระ และเมื่อเลิกบิณฑบาตแล้วจะไม่รับสิ่งใด ๆ อีก อานิสงส์แห่งการปฏิบัติชุดนี้ในข้อนี้คือ มีความพอใจในอาหารที่ได้รับ

ชุดครั้งที่ 4 สปาทานจาริกังคชุด (ช่องที่ 4 รูปที่ 8)

กล่าวด้วยเรื่องการบิณฑบาตไปตามลำดับ กล่าวคือการกรับบิณฑบาตนั้นสมควรที่จะไปตามลำดับบ้าน ไม่ว่าจะได้อาหารมากหรือน้อยเพียงใด ก็ควรเดินไปตามลำดับบ้านที่เคยได้รับ อานิสงส์แห่งการปฏิบัติในข้อนี้คือ เป็นผู้มี ความอนุเคราะห์ต่อทายกโดยเสมอเท่าเทียมกัน และไม่ยึดติดกับสิ่งใด

ชุดครั้งที่ 5 เอกาสนิกังคชุด (ช่องที่ 5 รูปที่ 9)

กล่าวด้วยเรื่องการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร หมายถึงการนั่งฉันอาหาร ณ อาสนะเพียงแห่งเดียว ถ้าหากลูกจากที่อาสนะ ๆ แล้ว ก็ควรหยุดฉันเสียและจะฉันเพียงมือเดียวต่อวัน อานิสงส์แห่งการปฏิบัติชุดนี้ในข้อนี้คือ เป็นผู้มีร่างกายคล่องแคล่ว แข็งแรง เพราะฉันอาหารเพียงมือเดียว

ชุดครั้งที่ 6 ปัตตปิณฑิกังคชุด (ช่องที่ 6 รูปที่ 10)

กล่าวด้วยเรื่องการฉันในบาตรเป็นวัตร หมายถึงการฉันเพียงอาหารที่รับบิณฑบาตและอยู่ในบาตรเท่านั้น จะไม่ใช้ภาชนะใบที่สองในการฉัน อานิสงส์แห่งการปฏิบัติในข้อนี้คือ ละความตะกละ เป็นผู้มุ่งแต่ประโยชน์ของอาหาร บรรเทาความในรสอาหารต่าง ๆ และไม่ต้องลำบากในการรักษาภาชนะ

ชุดครั้งที่ 7 ขลุปจนาภัตติกังคชุดครั้งที่ (ช่องที่ 6 รูปที่ 11)

กล่าวด้วยเรื่องการห้ามภักดาหารอันนำมาถวายเมื่อภายหลังเป็นวัตร หมายถึง เมื่อฉันอาหารในบาตรเสร็จแล้ว หากมีทายกนำอาหารมาถวายก็จะไม่รับประเคนอีก อานิสงส์แห่งการถือชุดครั้งที่ในข้อนี้คือ เป็นผู้ไกลจากอาบัติเกี่ยวกับอาหารจุจิก ไม่แน่นอนท้องและไม่มีการสังสม

ชุดครั้งที่ 8 อารัญญิกังคชุดครั้งที่ (ช่องที่ 11 รูปที่ 12)

กล่าวด้วยเรื่องการอยู่ป่าเป็นวัตร กล่าวคือผู้ถือชุดครั้งที่ในข้อนี้จะต้องไม่อยู่ค้างคืนในที่กุฎิ และอยู่แรมคืนในป่าที่ห่างจากบ้านคนอย่างน้อย 25 เส้น¹⁰ อานิสงส์แห่งการถือชุดครั้งที่ในข้อนี้คือ ละความเยื่อใยในชีวิต ยินดีกับการสัมผัสความสุขเมื่อเกิดความวิเวก

ชุดครั้งที่ 9 รุกขมูลิกังคชุดครั้งที่ (ช่องที่ 9 รูปที่ 13)

กล่าวด้วยเรื่องการอยู่โคนต้นไม้เป็นวัตร กล่าวคือผู้ถือชุดครั้งที่ในข้อนี้จะไม่อยู่ในกุฎิ จะอยู่เพียงใต้ต้นไม้ และละเว้นการอยู่ต้นไม้ที่มีลักษณะดังนี้คือ ต้นไม้ที่อยู่ระหว่างพรมแดน ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ ต้นไม้มียาง ต้นไม้กำลังมีผล ต้นไม้กำลังมีดอก ต้นไม้มีค้างคาวอาศัย ต้นไม้มีโพรง ต้นไม้ที่อยู่กลางวัด อานิสงส์แห่งการถือชุดครั้งที่ในข้อนี้คือ เลิกตระหนี่ในเสนาสนะและเลิกความเพ็ดเพลินในงานต่าง ๆ ปุถุภณิจะตั้งญายขึ้นได้เพราะเห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งใบไม้อยู่เสมอ

ชุดครั้งที่ 10 อัปโภกาสิกังคชุดครั้งที่ (ช่องที่ 10 รูปที่ 14)

กล่าวด้วยเรื่องการอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร หมายถึงการอยู่ในที่แจ้ง หากเม้นฝนตกให้เดินหลบในร่มได้ ต่อเมื่อฝนหยุดตกจึงอยู่ในที่แจ้งดังเดิม อานิสงส์แห่งการถือชุดครั้งที่ในข้อนี้คือ ไม่ติดข้องในสถานที่ ตัดกังวลได้

ชุดครั้งที่ 11 โสณิกังคชุดครั้งที่ (ช่องที่ 8 รูปที่ 15)

กล่าวด้วยเรื่องการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร หมายถึงการอยู่แรมคืนในป่าช้า ชำเลียงคูบริเวณเศษพวงมะเดื่อจกรม และควรกำหนดอารมณ์ให้หนักแน่นในเวลากลางวัน เพื่อที่เวลากลางคืนจะได้ไม่กลัว ข้อห้ามคือ ห้ามทำร้ายมนุษย์ที่ส่งเสียงร้องอยู่ตามบริเวณนั้น ห้ามขาดการอยู่ป่าช้า ไม่กินของคบเคี้ยวแบบเดียวกับของมนุษย์ เช่น ขนมโรยงา ข้าวเจือกล้วย ปลา เนื้อ นมสด น้ำมัน และน้ำอ้อยขบ และห้ามไปหาครอบครัวใด ๆ ทั้งสิ้น อานิสงส์แห่งการถือชุดครั้งที่ในข้อนี้

¹⁰ วรรณภา ณ สงขลา, จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ : ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมคติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2537), 112.

คือ ได้มรณสติ อยู่ด้วยความไม่ประมาท บรรเทาการราคะ เห็นสภาพร่างกายอยู่ตลอด มีความ
สังเวชหนัก ละความมกมายในตัวเอง ชุ่มความกลัวภัย ได้อุสภนิมิต

รูปองค์ที่ 12 ยถาสันถติกังครูปองค์ (ช่องที่ 12 รูปที่ 16)

กล่าวด้วยเรื่องการอยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดให้อย่างไรเป็นวัตร กล่าวคือพอใจใน
เสนาสนะที่มีอยู่ไม่ว่าจะเป็นเช่นไร จะรับผิดชอบและจะไม่โยกย้ายให้ผู้อื่น อานิสงส์แห่งการ
ปฏิบัติในรูปองค์ข้อนี้คือ เลิกการยึดติดว่าสิ่งใดแล้ว สิ่งในประณีต ละความยินดียินดีร้าย สลาย
ความตะครุม และได้ตามโอวาทว่า ภิกษุได้สิ่งใดพึงยินดีด้วยสิ่งนั้น

รูปองค์ที่ 13 เนสัชชังกังครูปองค์ (ช่องที่ 13 รูปที่ 17)

กล่าวด้วยเรื่องการนั่งเป็นวัตร หมายถึงไม่ว่าเวลาใด ภิกษุควรตั้งตนให้อยู่ในท่านั่ง แม้
ในยามกลางคืนก็ห้ามการนอนราบ ให้ถืออิริยาบถเพียงการนั่ง การยืนและการเดินเท่านั้น
อานิสงส์แห่งการถือรูปองค์ในข้อนี้คือ ตัดข้อแสดงใจที่กล่าวหาว่าภิกษุชอบความสุขในการนอน
ในการเอกเขนกหรือในการหลับ อีกทั้งสะดวกในการปฏิบัติกรรมฐาน มีอิริยาบถน่าเลื่อมใส
เหมาะสมที่จะทำสมาธิและตั้งสมาธิปฏิบัติเพิ่มพูนให้มากขึ้น

บทวิเคราะห์

จิตรกรรมเรื่องรูปองค์วัตรสิบสาม ภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม มีลักษณะ
ของจิตรกรรมไทยแบบผสมผสานกับแนวตะวันตก โดยการนำหลักทัศนียวิทยา (Perspective)
มาใช้ควบคู่กัน สังเกตได้จากภาพพระยะโกธจะเห็นวัดภูมิขนาดใหญ่ ภาพพระยะโกธจะเห็นวัดภูมิ
ขนาดเล็ก จิตรกรรมกวาดภาพบุคคลรวมเป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งทำให้ดูคล้ายสายธารน้ำไหลลงมาจาก
ภาพส่วนบน หรือภาพกลุ่มบุคคลอยู่ภายในอาคาร ภาพสถาปัตยกรรมที่ปรากฏ มีทั้งอาคารเรือน
ไทยและอาคารแบบยุโรปอยู่ภายในแต่ละภาพของข้อรูปองค์ เป็นการแสดงให้เห็นว่า จิตรกรคงจะ
เห็นหรืออาจมีต้นแบบของอาคารแบบยุโรปปรากฏในสมัยนั้น ในส่วนของภาพต้นไม้ต้นก็มี
ลักษณะค่อนข้างใกล้เคียงต้นไม้จริง ภาพโดยส่วนใหญ่จิตรกรรมกวาดภาพท้องฟ้า แนวภูเขา
ประกอบไว้เกือบทุกภาพ และการใช้สีที่ค่อนข้างคล้ำ แต่ก็ไม่ถึงกับดำสนิท ซึ่งคงจะได้รับ
อิทธิพลการใช้สีตามแบบ ขรวั อินโข่ง จิตรกรเอกในสมัยรัชกาลที่ 4

จิตรกรรมฝาผนัง เรื่องรูปองค์วัตรสิบสาม เป็นภาพที่แสดงถึงข้อปฏิบัติในข้อรูปองค์เกือบ
ทั้งหมด ซึ่งจิตรกรได้วาดตามคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค ในหัวข้อรูปองค์นิเทศ ประกอบไปด้วยข้อ
รูปองค์ 13 ประการ ในแต่ละข้อรูปองค์นั้นยังมีรายละเอียดปลีกย่อยต่าง ๆ อีกทั้งระดับในการ

ปฏิบัติก็แบ่งไว้ 3 ระดับคือ การปฏิบัติแบบเคร่งครัดหรือแบบอุกฤษ การปฏิบัติแบบทางสายกลางหรือแบบมัชฌิมา และระดับสุดท้ายคือการปฏิบัติแบบสบาย ไม่เคร่งครัดมากนักหรือแบบมูธ

อาจกล่าวได้ว่า จิตรกรรมฝาผนังเรื่องธุดงค์วัตรสิบสาม ภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม เป็นวัดแรกที่เป็นต้นแบบในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ ซึ่งแต่เดิมภาพจิตรกรรมฝาผนังจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติ ทศชาติชาดก ดังปรากฏหลักฐานงานจิตรกรรมที่ยังคงหลงเหลืออยู่ และรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒารามอาจจะเป็นต้นแบบให้กับจิตรกรรมฝาผนังเรื่องธุดงค์วัตรสิบสามที่ปรากฏในภายหลัง ได้แก่ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดมกุฏกษัตริยาราม¹¹ (รูปที่ 18) จิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารพระศาสดา วัดบวรนิเวศวิหาร¹² (รูปที่ 19) และจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดปรมัยยิกาวาส (รูปที่ 20) จิตรกรคือ หม่อมเจ้าประวิง ชุมสาย หรือท่านตัง¹³ จิตรกรรมที่ปรากฏภายในวัดทั้งสามแห่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เขียนขึ้นเพื่อแสดงถึงข้อปฏิบัติของพระภิกษุสามเณร และในส่วนของรายละเอียดของภาพนั้นก็ได้ครบตามคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค ดังเช่นภาพธุดงค์วัตรสิบสาม ที่ปรากฏภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม

มหาวิจิตรศิลป์ที่ศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

¹¹ ประวัติวัดมกุฏกษัตริยาราม ราชวรวิหาร (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2511), 21–23.

¹² วัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพมหานคร : ศิวพร, 2517), 115-116.

¹³ น.ณ ปากน้ำ[นามแฝง], วัดปรมัยยิกาวาส (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2546), 8-13.